

სალომე ბახია-ოქრუაშვილი

ქართველი ხალხის ეთნოკულტურული ურთიერთობები ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის ხალხებთან (სოციალური ურთიერთობები)

ნაშრომის მიზანს წარმოადგენს ქართველი მთიელების თუშ-ფშავ-ხევსურების და ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიელი ხალხის (ჩაჩნების, ინგუშების და დაღესტნელების) ისტორიულ-კულტურული ურთიერთობათა გამოვლენა. ჩვენი კვლევის ძირითადი პრობლემა სოციალური ყოფა და მასთან დაკავშირებული საკითხებია.

ხალხების ეთნოკულტურული და სოციალურ-ეკონომიკური ურთიერთობების შესწავლა მნიშვნელოვანი და საინტერესო უნდა იყოს. როგორც ჩანს, საზღვრის ორივე მხარის მოსახლეობას სწორედ ეკონომიკური ურთიერთობის შედეგად უნდა განესაზღვრათ გარკვეული სოციალური ასპექტები. კავკასიის ქედის ამ ორივე მხარის სხვადასხვა კულტურის მქონე მოსახლეობას ადრეული ხანიდან, მრავალსაკუნოებრივი ურთიერთობა აკავშირებდათ. მათთვის თავიდანვე მეურნეობის დარგებს – მესაქლნეობასა და მინათმოქმედებას უნდა შეეწყო ამისთვის ხელი. თავდაპირველად საქონლის გაცვლა-გამოცვლამ, საქონლის გაბარების წესის დამკვიდრებამ ჯერ ვაჭრობა განავითარა, რასაც დიდი მნიშვნელობა მიენიჭა. ამის შემდგომ მათ შორის ურთიერთობები სხვა მხრივაც გაფართოვდა. დაინერგა სოციალური ნორმები – სტუმარმასპინძლობის, ამანათობის ინსტიტუტის სახით და ჩვეულებით და ადათობრივ სამართალში მონაწილეობა, მიუხედავად რელიგიური განსხვავებულობისა.

წყაროებით ცნობილია, რომ ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის მოსახლეობაზე საქართველოს ძველთაგან საკმაოდ დიდი და მნიშვნელოვანი გავლენა ჰქონოდა, რადგან ადრეულ ხანაში ქრისტიანობა ამ ქვეყნებში სწორედ საქართველოდან უნდა გავრცელებულიყო.

აღმოსავლეთ საქართველოს მაღალ-მთიანეთი ხევსურეთი და თუშეთი, ფშავთან ერთად, სოციალური ყოფით საკმაოდ საინტერესო კუთხეებია. ხევსურეთი გეოგრაფიულად კავკასიონის კალთებზე – არხოტის, შატილის ხეობებს და არაგვის ხეობას მოიცავს.

საინტერესოა ისიც, რომ ურთიერთობის დასაწყისშივე კონტაქტების ზონაში მცხოვრები ორივე მხარის მოსახლეობა მეზობლების ენის ათვისებითაც უნდა ყოფილიყო დაინტერესებული. მით უმეტეს, ქართული ენა დამწერლობის მქონე იყო, რაც მათთვისაც გამოსაყენებელი იქნებოდა. ერთმანეთის ენის ცოდნა კი, ქედის ორივე მხარის კულტურულ დაახლოებას უწყობდა ხელს. მართალია, მოსახლეობის გარკვეული ნაწილი სხვის ენას ადვილად ვერ ითვისებდა, მათ შორის მცირე ნაწილი კარგად ერკვეოდა სხვისი ენის სირთულეებში და ორივე მხარეს ერთმანეთის კარგად ესმოდათ. რაც მთავარია, ამ მიმართულებით საკმაოდ დიდი როლი ეკონომიკურ და სოციალურ საკითხებს – გაცვლა-გამოცვლას, ვაჭრობას უნდა შეესრულებინა. გარკვეული როლი მიუძღვის ქედის ორივე მხარის ოჯახებს შორის ერთიმეორის მიმართ სოლიდარული გრძნობის გაჩენას.

ძველი წყაროებიდან კარგად ჩანს, რომ კავკასიის ქედის ორივე მხარეს მცხოვრები მოსახლეობა გეოგრაფიულ-ტერიტორიული რთული პირობების გამო, დროებით ერთმანეთის ტერიტორიაზე გადადიოდ-გადმოდიოდა, სახლდებოდნენ კიდეც. ეთნიკური თვალსაზრისით მათ შორის

შერევაც ხდებოდა. ცხადია, მსგავსი ურთიერთობა მათ კულტურულ-სოციალურ კონტაქტებს უფრო აღრმავებდა და აფართოებდა.

უძველესი დროიდან ქართველ მთიელებს მრავალსაუკუნოვანი კულტურულ-ისტორიული ურთიერთობა დაღესტნის მთიელებთანაც გააჩნდათ. დაღესტნის მოსახლეობა მრავალრიცხოვანია, იქ, როგორც მონათესავე, ისე არამონათესავე ხალხებიც ცხოვრობენ.

დაღესტნის ხალხთაგან დიდოელებს ქართული წყაროები იცნობენ. ქართველებისთვის XIX საუკუნემდე დაღესტნელები ერთი საერთო კრებითი სახელით – ლეკები, ხოლო ქვეყანა ლეკეთად იყო ცნობილი. დიდოეთი ნეკრესის საეპისკოპოსოში შედიოდა. კვირიკე დიდი ქორეპისკოპოსი (1010-1037) დიდოეთს შტორის საერისთავოში იხსენიება. XV საუკუნეში გიორგი მერვემ დიდოეთის სამოურავო დააწესა.

ზემოთქმულიდან კარგად ჩანს, რომ ქართველი მთიელების თუშ-ფშავ-ხევსურების რთულმა ტერიტორიულმა მდგომარეობამ ძველთაგანვე მეზობელ ჩრდილო კავკასიელებთან კულტურულ-ისტორიული ურთიერთობები უზრუნველყო.

შუა საუკუნეებში, კერძოდ VII-XVI საუკუნეების მანძილზე, ვახუშტი ბაგრატიონის გადმოცემითაც ქისტ-ჩაჩნებსა და ლეკებს საქართველოსთან მეგობრული ურთიერთობა ჰქონდა. ფარნავაზ მეფის დროს თუშეთის საერისთავოში დიდოები და ხუნძებიც შედიოდნენ; კვირიკე კახთა მეფის დროს კი კვეტერის საერისთავოში, ქართველ მთიელებთან ერთად, ძურძუკები და ღლიღვებიც იყვნენ გაერთიანებული [ვახუშტი, 1973: 561].

ძველად, ქისტ-ლეკეთიც საქართველოს კულტურულ და სარწმუნოებრივ გავლენის ქვეშ იმყოფებოდა. ამას ძურძუ-

კეთ-ლლიღვეთში არსებული, ქართული სტილის ძველი ტაძარი მოწმობს, რომელიც ასის ხეობაშია დაცული და „თხაბა-ერდის“ სახელითაა ცნობილი დაღესტანში კი ცნობილია ხუნძახის ქართული წარწერა... მოსახლეობა სარწმუნოებრივად საქართველოს ეკლესიას ექვემდებარებოდა [მაკალათია, 1984:81].

თხაბა-ერდი საკმაოდ საპატივცემულო ძეგლი იყო ინგუშებისთვის. მისი ეზო და მიმდებარე ტერიტორია ნახებისათვის უხუცესთა საბჭოს და საერთო სახალხო თავყრილობისთვის (ქართული „საფეხნო“) გამოიყენებოდა. აქ მოსახლეობის მნიშვნელოვანი მეურნეობრივი განვითარების, კულტურული მშენებლობის, ასევე ომისა და მშვიდობის საკითხები წყდებოდა. XVI საუკუნემდე ამ ტაძართან ყოველწლიური დღესასწაულები იმართებოდა, რომლის შემდგომ ინგუშების ჯგუფები მიდიოდნენ მეზობელ თემებში, რომ მათთვის შეწირულობა მიეცათ. ეს ლილვებს გარკვეულ მდგომარეობას უქმნიდა სხვა ინგუშებთან შედარებით [Харадзе, Робакидзе, 1968:95; ხარაძე, 1947:163; გამყრელიძე, 1989:53].

ქართველ და კავკასიელ მთიელთა ყოფაში უდაოდ სასიცოცხლო მნიშვნელობა სოციალურ-ეკონომიკურ ურთიერთობებს ჰქონდა. როგორც ქართველ, ისე ჩრდილო-კავკასიელებს ერთმანეთთან სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონდათ. კავკასიის ორივე მხარის მოსახლეობა მესაქონლეობითა და მიწათმოქმედებით იყვნენ დაკავებულნი. ორივე მხარის მეურნეობა მაღალმთიანისთვის დამახასიათებელი თვისებებით განისაზღვრებოდა.

ძველად, ჩრდილო კავკასიის მოსახლეობაში ვაჭრობა ნატურალურ ხასიათს ატარებდა. მთის მოსახლეობაში დიდი მოთხოვნილება სხვადასხვა სამეურნეო წვრილმანს

ჰქონდა. ამას საწარმოო ძალების დაბალი დონე განაპირობებდა.

ჩაჩნებ-ინგუშები სავაჭროდ კახეთში ჩამოდიოდნენ. მათ საქონელი ჩამოჰყავდათ, ასევე შინამრეწველობის წესით დამზადებული ნაწარმი – ტყავისგან დამზადებული ქუდეები, ცხენის მათრახები, შევერცხლილი ქამრები, უნაგირები, ნაბდეები და სხვ. ისინი ყველაფერ ამას მარილზე, მარცვლეულზე, ბამბის და აბრეშუმის ქსოვილებზე, საოჯახო ნივთებზე და სხვ. ცვლიდნენ [შავხელიშვილი, 1980:39-45,45].

დალესტნიდან საქართველოში საექსპორტო საქონელზე – ჩოხაზე, ნაბადზე, ქეჩაზე მოთხოვნილება იყო, რომელსაც ისინი კახეთში ბამბის ქსოვილებზე და საოჯახო ნივთებზე ცვლიდნენ. ქართველი მთიელების აღიარებით ასევე დალესტნურ შალზე იყო მოთხოვნილება. იგი მთელს კავკასიაში დიდი პოპულარობით სარგებლობდა. მთა-თუშეთში მოსახლეობა თავიანთ შალს გადმოსული ლეკის ქალების დახმარებით ქსოვდნენ [ბერძენიშვილი, 1944:3-11; ბეზარაშვილი, 1967:150; ბოცვაძე, 1968:195].

ხევსურეთის სოფელი, ისევე როგორც ჩრდილო კავკასიის მთიანეთის კუთხეები მჭიდროდ დასახლებულ ერთეულებს წარმოადგენდა. როგორც ხევსურები, ისე ქისტები შეჯგუფებულად ცხოვრობდნენ. საცხოვრებლებს შორის ვინრო, ადამიანის ფეხით ან ცხენით სავალი გზა თუ იყო დატოვებული. მიწის ფართობების ნაკლებობას ქედის ორივე მხარის მოსახლეობა განიცდიდა. ძირითადად სოფლის ახლო-მახლო საძოვრები ჰქონდათ, რომელიც სახნავ-სათესად გამოუსადეგარი იყო. მართალია, თვით საცხოვრებლის უშუალოდ, ნაგებობის სიახლოვეს მცირე ზომის სახნავები ჰქონდათ, მაგრამ ისინი მათ არ ჰყოფნიდათ. მსგავსი მცირე სახნავები მთაშიც ჰქონდათ, მაგრამ იგი ისე დიდ სი-

მალეზე და ციცაბო ფერდობზე იყო გამართული, ხშირად, წვიმის დროს, მიწასთან და ნათესებთან ერთად ქვემოთ ირეცხებოდა [Мацабели, 1887:322,352,376,379].

თუშეთში მცირე საერთო ნაკვეთები – „სახალე“ და „საბოლოკეს“ სახით გვხვდებოდა. მასზე სოფელი დამუშავების შემდეგ ბოლოკ-თალგამს ან ქერს თესდნენ. სახალედან მიღებულ ქერს კომლურად ინაწილებდნენ. ბარში ხალი ხორბლისგან მზადდებოდა და იგი თუშების ძირითად საკვებს წარმოადგენდა. შვრიას, როგორც ხევსურეთში, ისე თუშეთში ცოტას თესავდნენ. ამ მარცვლისთვის სახნავი მიწების ყველაზე მაღალ ადგილებში მდებარე ნაკვეთები ჰქონდათ დათმობილი [ჯალაბაძე, 1986:21-23, 27-28].

რაც შეეხება ფშაველების სახნავ-სათეს მიწას, უმეტესი მათგანი გამოუსადეგარი იყო, შავმიწა ნიადაგები მხოლოდ ნაწილობრივი იყო. თუმცა, მდებარეობის გამო ისეთი დაფერდებული იყო, რომ სახნაურების სისტემატური დამუშავების შედეგად ძნელი ხდებოდა იქ სასუქის შეტანა, სახნავ-სათიბები ჩამორეცხილი იყო. სწორედ ამან ერთგვარად ხელი შეუწყო მეცხვარეობის სწრაფ აღმავლობას [ჯალაბაძე, 1986:67-68].

თუშეთში მთაბარულმა მეცხვარეობამ მაღალ განვითარებას მიაღწია. თუშებმა ცხვრის განსაკუთრებული ჯიში – თუშური ცხვარი – გამოიყვანეს, რომელიც მაღალი ცხიმინობით და კარგი გემოთი გამოირჩეოდა. მიუხედავად ამისა, თუშებს მიწათმოქმედებაზე ხელი არ აუღლიათ [თოფჩიშვილი, 2017:118-120].

რაც შეეხება ქართველი მთიელების სოციალურ ყოფას, ჯერ კიდევ XX ს.-ის დასაწყისში გ. თევდორაძე, რომელმაც ხუთი წელი ფშავ-ხევსურეთში გაატარა, ამ მხარის საზოგადოებრივი წყობილების ძირითად ერთეულად საგვარო თემებს თვლიდა. მისი ვარაუდით ხევსურეთში თემი ტერი-

ტორიალურ ერთეულს არ შეიცავდა, არამედ გვარის ერთობლიობას. საინტერესოა ის ფაქტი, რომ გ. თევდორაძე ყველა ამ „გვარ-ტომში“ თუ „გვარ-თემში“ ერთი მამის განყარ ბიძაშვილებს გამოჰყოფს და მათ „მამათ მოდგმას“ უწოდებს... მისი აზრით, ერთი გვარის ხევსური „ქალ-ვაჟი“ ვერ შეუღლდებიან, ასევე, დედის მხრითაც ხევსურებში ნათესაური სისხლის აღრევა გამორიცხულია. ეს იმის მაჩვენებელია, რომ ხევსურეთში ნათესაობად მხოლოდ გვარით ჩამომავლობა ითვლება [თევდორაძე, 1939:7-18].

ს. მაკალათიაც თუშეთის საზოგადოებრივი ყოფის შესახებაც გვარებად დაყოფაზე საუბრობს – ძველად და ახლაც თუშეთის მოსახლეობა გვარებად არის დაყოფილი. თითოეულს სოფელში, წინათ, სადაც ერთი გვარი ცხოვრობდა, თავისი საგვარეულო კომპი ჰქონია. შიშინაობის დროს თავს იქ აფარებდნენ. დროთა ვითარებაში გვარი იზრდებოდა და კომლებად იშლებოდა. ამასთან, დიდი გვარი ქვეგვარებად იყოფოდა. ქვეგვარი ირქმევდა კომლის – უხუცესის სახელიდან წარმოშობილ საკუთარ დასახელებას“ [მაკალათია, 1983:95].

როგორც ვხედავთ, ადრეკლასობრივი საზოგადოებების მთიელთა წყობის განვითარების კანონზომიერების შესწავლის დროს ავტორთა ნაშრომებში განსაზღვრულია იგი, როგორც გვაროვნული წყობა. ამას, თავის დროზე, თუშფშავ-ხევსურებთან დაკავშირებით ყურადღება გ. მელიქიშვილმა მიაქცია. ამ საკითხთან მიმართებაში აი რას წერდა იგი – „მთიელთა საზოგადოების გაცნობა უეჭველად მნიშვნელოვან ინტერესს იწვევს, არსებულ ნარკვევებში, მათ შესახებ სოციალურ-ეკონომიკური წყობილების, გვაროვნულ წყობად განსაზღვრას ვხდებით. თითქოს ხევსურები თემურ წყობილებას არ გასცილებიან და მათი ეკონომიკური ცხოვრება დაფუძნებული იყო თემურ მინათმფლობე-

ლობაზე. XIX საუკუნის მასალების მიხედვით, კატეგორიულად უნდა გამოირიცხოს ხსენებული თვალსაზრისი. ამას თვალნათლივ საკუთრების ფორმები გვიჩვენებს. ხშირად ერთი ან რამდენიმე „გვარის“ ხალხითაა სოფელი დასახლებული, მაგრამ ამ „გვარს“ საერთო გვაროვნულ წყობილებასთან არაფერი აქვს საერთო. მათთვის საერთო საკუთრება, საერთო წარმოება და საერთო მოხმარება-განახლება იყო დამახასიათებელი. ყველაფერი ეს ვითარება „დიდი ოჯახის“ ფარგლებშია წარმოდგენილი. იგი გაუყოფელ ოჯახს წარმოადგენს. ამ დროისთვის დიდი და ინდივიდუალური ოჯახებისთვის, ძირითადად, სანარმოო საშუალებებზე და სახნავ მიწაზე განკერძოებული საკუთრების ფორმა იყო გაბატონებული“ [მელიქიშვილი, 1979:20-21].

„გამართლებული იქნება, თუ ამ საზოგადოებებს ჩვენ თემური დემოკრატიის ტიპის ადრეკლასობრივ საზოგადოებად მივიჩნევთ. ქართველ მთიელთა ეს საზოგადოებები შეიძლება განხილულ იქნენ, როგორც სპეციფიკური ვარიანტი (ამ სპეციფიკას განსაკუთრებით ქარული ფეოდალური სამყაროს ფარგლებში ფუნქციონირება ქმნის). შეზღუდული ეკონომიკური ბაზის მქონე განვითარებადი (მცირე განვითარებადი) ადრეკლასობრივი საზოგადოების ტიპი, რომელიც შეიძლება მხოლოდ როგორც „პროტოფეოდალური“ განისაზღვროს“ [მელიქიშვილი, 1976:163-171]. გ. მელიქიშვილის განმარტება, როგორც ქართველი, ისე კავკასიელი მთიელების სოციალურ ყოფასაც შეეხება.

ჩაჩნების ძირითადი საქმიანობა ძველთაგან მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა იყო. მარცვლეული კულტურების წარმოებით ჩრდილო კავკასიის ქვეყნებში ჩაჩნეთი ერთ წამყვან რეგიონს წარმოადგენდა. მაგრამ, მიწათმოქმედება მხოლოდ ბარში და ტყე-მთის რაიონებში იყო განვითარებული, სადაც შედარებით ნოციერი ნიადაგები არსე-

ბობდა. მაღალმთიანში, უმეტესად, მესაქონლეობას მის-
დევენენ. პურს დაბლობის რაიონებში ყიდულობდნენ, სა-
დაც სპეციალური პურის ბაზრები არსებობდა [Народы...,
1960:348].

ინგუშების საქმიანობა მთაში მესაქონლეობა, ხოლო
დაბლობში მინათმოქმედება იყო. მთაში სახნავი მიწები ტე-
რასულად იყო განყოფილი, რომელიც დიდ შრომას მოით-
ხოვდა. ამ სახნავებში ხვნის წინ ჯერ ქვებისგან და სარევე-
ლებისგან ასუფთავებდნენ, შემდეგ სასუქი შეჰქონდათ.
მთაში ხორბალს, ქერს, შვრიას, კარტოფილს, დაბლობში
უმეტესად სიმინდს თესავდნენ.. მინას ქართული ტიპის ხის
გუთნით ამუშავებდნენ, რომელშიც სამ-ოთხ წყვილ ხარს
ან ცხენს აბამდნენ. ინგუშები შინამრეწველობითაც იყვნენ
დაკავებულნი – მთაში მაუდის თელვის საქმიანობა განვი-
თარდა [Народы..., 1960:376-377].

ლიტერატურული წყაროებიდან ცნობილი ხდება, რომ
მესაქონლეობიდან, მინათმოქმედებიდან მოწეული სურსა-
თი თუ ნადირობით მოპოვებული პროდუქტი ჩაჩნებისა და
ინგუშების ოჯახებს ნახევარი წელიწადიცი კი არ ჰყოფნი-
დათ, ამიტომ მთა ადგილებიდან ბარში ჩამოსახლებას ცდი-
ლობდნენ. გარდა ამისა, ისინი მეზობელ ხალხთან ვაჭრო-
ბით, გაცვლა-გამოცვლით შოულობდნენ საჭირო სურსათ-
სანოვავებს. ზოგიერთ შემთხვევაში სარჩოს იგივე მეზობ-
ლების ძარცვით მოიპოვებდნენ [Грабовский, 1870:25;
Далгат,1893:56; Гриценко, 1964:27].

აღსანიშნავია, რომ საქართველოს მხრიდან ძურძუკ-
ლლიღვებზე კულტურულ-ეკონომიკურ გავლენაზე არაქარ-
თველი ავტორებიც მიუთითებენ [Яковлев, 1929:27-30;
Мартиросян, 1928:55-57 და სხვ.].

XVII საუკუნემდე ძურძუკ-ლლიღვებს და ქართველებს კარგი, მეგობრული ურთიერთობა ჰქონდათ. ისინი ქართულ ენას დამწერლობისთვის იყენებდნენ [ბატონიშვილი, 1848:13].

გარდა ამ ტიპის ურთიერთობისა, უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ხშირად ჩაჩან-ინგუშები ქართველ მეფეებს მტერთან ბრძოლაშიც ეხმარებოდნენ. ასე მაგ. „ქართლის ცხოვრების“ XV ს-ის ცნობით ჯალალედინის მეორე შემოსევის დროს 1226-1227 წწ. რუსუდან მეფემ სხვა მთიელებთან ერთად ბრძოლაში ძურძუკებიც გამოიყვანა [„ქ.ც.“, 1959:183].

თუმცა, სიმართლე უნდა ითქვას, რომ ქართველებისა და ჩაჩან-ინგუშების ურთიერთობა ამ ხანგრძლივი დროის მანძილზე ერთგვაროვანი არ ყოფილა. ხშირად ქედის ორივე მხარის მაცხოვრებლები მოწინააღმდეგეთა ტერიტორიაზე თარეშითაც გადიდიოდ-გადმოდიოდნენ, იტაცებდნენ პირუტყვს – მსხვილფეხას თუ წვრილფეხას, რაც მთავარია, საქართველოსთვის ყველაზე მძიმე პერიოდში, შაჰ-აბასის, ყიზილბაშთა, ოსმალების მტრული თავდასხმების დროს, ქართველი მწერლის და მეცნიერის, გიორგი XII-ს შვილის, თეიმურაზ ბატონიშვილის (ბაგრატიონის) ცნობით „XVII-XVIII სს.-ში ჩაჩან-ინგუშები, როგორც მოთარეშე ტომები, ისე გამოჩნდნენ“ [ბატონიშვილი, 1929:15].

გ. თევდორაძის გადმოცემით, ხევსურებს ბრძოლა მეზობელ ქისტებთან ჰქონდათ. ეს ბრძოლა თავისი ხასიათით უფრო ყაჩაღური იყო.

ხევსურები მეცხვარეობას არ მისდევენ, რადგან ისეთი პირობები არა აქვთ, როგორც ფშაველებს. ხევსურული ძროხა კი, კარგი ხარისხის რძით განთქმულია. მეგობრულ ურთიერთობასთან ერთად, ქისტებსა და ხევსურებს შორის

საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებამდე, ყაჩაღური თავდასხმები ერთმანეთზე გრძელდებოდა [თევდორაძე, 1939:64].

საინტერესოა ის ფაქტი, რომ ქისტებსა და არხოტელებს შორის მტრობა იყო, მაგრამ გარკვეულ შემთხვევაში, როდესაც რაიმე გაჭირვება ჰქონდათ, მაგალითად თუ რომელიმე მხარეზე ვინმე დაშავდებოდა და საჭირო გახდებოდა დახმარება, ისინი მტრობას თავს ანებებდნენ და ერთიმეორეს ეხმარებოდნენ [ოჩიაური, 2019:16].

ნ. ხიზანიშვილის მასალებით ცნობილი ხდება, რომ წინათ ხევსურებსა და ქისტებში მეკობრეობა ჩვეულებრივი მოვლენა იყო. ხახმატის ხატის ძალის იმდენად ძლიერად სჯეროდათ ორივე ხალხს, რომ ქურდობაში განთქმული ქისტებიც კი, ხახმატის ხატის სალოცავში დადიოდნენ, რადგან ხახმატის ხატის თვალსაჩინო საქმე საქონლის და ჯოგის მომრავლება იყო; საქონელი ბერნად რომ არ დარჩენილიყო, თუშებსა და ფშაველებს ცხენის ჯოგი კვიცებით იქ მიჰყავდათ, რომ – „გავამრავლოთ“ [ხიზანიშვილი, 1940:10].

ქისტები, რომლებიც ყველაზე ძნელად მისადგომ, უმიწო თემებში ცხოვრებდნენ და ეკონომიკურად უჭირდათ, თან სისხლ-მესისხლეობის ჩვეულების ფაქტებით იყვნენ შენუხებულნი, საქართველოში ჩამოსახლდნენ. ამ გადმოსახლებამ ქისტთა ნაწილის ქართულ მოსახლეობასთან შერწყმის პროცესს დაუდო საფუძველი. ნაწილი კი პანკისის ხეობაში დასახლდა. ხევსურეთის, ფშავის და ხევის სასოფლო თემები მათ ეხმარებოდნენ და ნორმალური ცხოვრების პირობებს უქმნიდნენ [მარგოშვილი, 1985:6,31].

რაც შეეხება დაღესტანს, ამ მხარის თავისებური და ამავე დროს განმასხვავებელი გარემოება ის იყო, რომ აქ

მრავალი მცირე ხალხი ცხოვრობდა, რომელსაც საკუთარი ენა ჰქონდა.

დაღესტანში ძირითადი ფორმა მეურნეობის მთიელებში მესაქონლეობა, დაბლობში მინათმოქმედება და მესაქონლეობა იყო. პრიმიტიულ სამინათლომოქმედო ტექნიკაზე დამოკიდებული მოსავლიანობა და ასევე მესაქონლეობის პროდუქტიულობაც დაბალი იყო. ადგილობრივი ცხვარი უმნიშვნელო შალის უხემ მატყლს და მცირე ნამატს იძლეოდა. გადარეკვითი სისტემა მაღალმთიანეთში საკმაოდ მძიმე პირობებში სრულდებოდა. რაც შეეხება დაღესტნის სანაპირო რაიონებს, ეკონომიკა იქ უფრო მაღალ საფეხურზე იდგა. ამ ადგილებში მარცვლეულს თესავდნენ, მებაღეობა-მებოსტნეობა და მევენახეობაც განვითარებული იყო. შრომის იარაღებიც უფრო მაღალი დონის ჰქონდათ. აქ მჭედლურმა საქმიანობამ მაღალ განვითარებას მიაღწია – აკეთებდნენ იარაღს, ამუშავებდნენ სპილენძსა და ვერცხლს, ნოხებისა და ნაბდების თელვას ეწეოდნენ. დაღესტნური კუსტარული შინამრეწველების, კერძოდ კუბაჩისა და კუმუხის იუველირების სახელი კავკასიიდან შორს გავიდა [Народы..., 1960:406].

ადრეულ V-XI საუკუნეების მანძილზე ქართველებს დაღესტნის მოსახლეობიდან უმეტესად მეზობელ ლეკებთან და ლეზგებთან ჰქონდათ ურთიერთობა, რომლებიც საქართველოს გარკვეულ პოლიტიკურ გავლენას განიცდიდნენ. მჭიდრო მეგობრული ურთიერთობიდან გამომდინარე, ქართველები ლეკებს, ლეზგებს (რომლებიც ერთიანად ლეკებად ითვლებიან), როგორც დამხმარე ძალას, ერთი მხრივ, შიდაკლასობრივი ინტერესებისთვის და ასევე, თავსწამომდგარი მტრის წინააღმდეგ იყენებდნენ [Гасанов, 1964:142; ბოცვაძე, 1968:10].

ჯერ კიდევ XII-XIV საუკუნეებშიც, მიუხედავად იმისა, რომ ლეკები ფეოდალურ სამფლობელოდ (ყაზი-ყუმუხის საშამხლოდ) ჩამოყალიბდნენ, მათი ურთიერთობა საქართველოსთან კვლავ მეგობრული იყო, თუმცა, XIII საუკუნიდან თანდათანობით, საქართველოს გარეშე მტრებმა – თათარ-მონღოლების ოქროს ურდოს, თემურ ლენგის და სხვ. არაერთმა შემოსევამ, საქართველო დაასუსტა. ირანის თურქმანთა შემოსევების შედეგად, საქართველოს ჩრდილოელი მეზობლებისა და ქართველების ურთიერთობა ხანგრძლივად გაფუჭდა. შემოსული მტრები, ქვეყანას სისტემატურად არბევდნენ და მოსახლეობის ნაწილს ხოცავდნენ, ნაწილი კი ტყვედ მიჰყავდათ. საქართველოს ყველა თავდამსხმელი მტერი, ჩრდილო კავკასიელ მეზობლებს ქართველების წინააღმდეგ ამხედრებდა. მაგალითად, დაღესტნის ლეკები, მცირე ჯგუფებად გაერთიანებულნი, ხშირად ესმოხდნენ თავს ქართ-კახეთს, არბევდნენ და აოხრებდნენ ქვეყანას [საქართველოს..., 1973:144]. შაჰ-აბასის შემოსევის დროს ლეკებმა თუშ-ფშავ-ხევსურების ნაწილი ამონყვიტეს, ნაწილი კი დაატყვევეს. ადგილზე ყველაფერი ააოხრეს [„ქ.ც.“, 1959:401]. ს. მაკალათიას მასალებითაც, შაჰ-აბასის თარეშის დროს ლეკები, განსაკუთრებით მოსაზღვრე თუშ-ხევსურებს ძარცვავდნენ და სოფლებს აოხრებდნენ, შემდეგ კი კახეთში გადადიოდნენ... თეიმურაზ I საფრთხეს კარგად გრძნობდა და ლეკების დასამორჩილებლად რუსეთისკენ რომ გზა გაეხსნა, ამ მიზნით თვით ლაშქრობდა დიდოეთში [მაკალათია, 1984:33].

საქართველო დაღესტნის ურთიერთობის მკვლევარ თ. ბოცვაძის აზრით, XV-XVIII საუკუნეებში, საქართველო-დაღესტნის ურთიერთობამ მწვავე ხასიათი მიიღო, რადგან შაჰ-აბასი, თემურ ლენგი, შაჰ-სეფი და სხვ. გარეშე მტრები, რომლებიც ქართლ-კახეთის „პირისაგან მიწისა აღსაგა-

ვად“ იბრძოდნენ, დალესტინის მოსახლეობასაც საქართველოს წინააღმდეგ განაწყობდნენ. ამიტომ, ამ პერიოდში დალესტანთან ურთიერთობამ მწვავე ხასიათი მიიღო. დალესტინელების თავდასხმები და თავახსნილი თარეშები საქართველოს კიდევ უფრო ანადგურებდა. 1614-1616 წწ. თეიმურაზ კახთ მეფე, ერთი მხრივ, საქართველოს მტრების წინააღმდეგ იბრძოდა და თან, მეორე მხრივ, დალესტინის მოთარეშეებს უსწორდებოდა. ამავე დროს მოსკოვში ელჩებსა და წერილებს დახმარებისთვის აგზავნიდა [ბოცვაძე, 1968:5,11, 80-85].

მიუხედავად ზემოთქმულისა, საქართველო-დალესტინის სოციალურ-ეკონომიკურ და კულტურულ ურთიერთობაზე თ. ბოცვაძე საკმაოდ საინტერესო ცნობას იძლევა – ერთი შეხედვით, თითქოს, „ლეკიანობისას“ შეუძლებელი ჩანდა საქართველო-დალესტანს შორის სავაჭრო და სხვა ეკონომიკური ურთიერთობანი, მაგრამ ფაქტია, რომ გარკვეულ ისტორიულ მონაკვეთებში (მოკლევადიან მშვიდობიან დროში) მათ შორის ვაჭრობას და სხვა ურთიერთობებს მაინც ჰქონდა ადგილი. მკვლევარის აზრით, ქართველების ინტერესი დიდოეთის, უნძოსა და ანწუხისადმი, ალბათ, იქიდან გამომდინარეობდა, რომ თავის დროზე ამ მხარეში რკინას აღნობდნენ, სპილენძს, ტყვიას და გვარჯილას ამზადებდნენ. საქართველოში განსაკუთრებით პოპულარობით სარგებლობდა „დალესტინური ტიპის“ ცივი იარაღები – ხმლები, მახვილები, ხანჯლები, სატევრები, დანები და სხვ. საქართველოდან დალესტანში ძირითადად მიჰქონდათ – მარცვლეული, მარილი, ბრინჯი, კანაფი, ბამბა, სელი, აბრეშუმი, თოფის ნამალი. ასევე გაჰქონდათ – სხვადასხვა მადნეული – რკინა, სპილენძი და სხვ. ამრიგად, მიუხედავად XVII-XVIII სს-ში მთელი რიგი დაძაბული პოლიტიკური მომენტებისა, საქართველო-დალესტინის კულტურულ-

ეკონომიკური ურთიერთობა მაინც არ შეწყვეტილა [ბოცვაძე, 1968:194, 196,203].

ცნობილია, რომ დაღესტნელთა თავდასხმები საქართველოს მხრიდან დროდადრო არანაკლებ გამანადგურებელ საპასუხო თავდასხმებს იწვევდა. ამავე დროს, ლეკ აზრაგთა ნაწილი ქართველებთან ბრძოლაში თავდასხმების დროს ფიზიკურად ნადგურდებოდა. საქართველოზე თავდასხმების წინააღმდეგი ყოფილა დაღესტნის ფეოდალთა პროგრესული ნაწილიც. მაგალითად, ამასთან დაკავშირებულია მიწის მემკვიდრეობით გადაცემის აქტებში, ერთი აუცილებელი პირობა, რომ მემკვიდრე მხოლოდ იმ შემთხვევაში მიიღებდა მიწას, თუ იგი მონაწილეობას მიიღებდა საქართველოზე თავდასხმაში [ბოცვაძე, 1968:198-199; История..., 1964:26].

სოციალურ-ეკონომიკური თვალსაზრისით აუცილებლად აღსანიშნავია, თუ როგორი იყო საკუთრების ფორმები, როგორც საქართველოს მთიანეთში, ისე ჩაჩნეთ-ინგუშეთსა და დაღესტანში. საქართველოს მთიანეთში, ბ. გამყრელიძის კვლევის შედეგად, საზოგადოებრივ ურთიერთობათა განვითარების დაბალი დონე იყო. სოციალური დიფერენციაციის პროცესი შორს არ იყო წასული. კერძო საკუთრების ინსტიტუტი სუსტად იყო განვითარებული. ტყეზე და საძოვარზე კოლექტიური, სათემო საკუთრება არსებობდა.

ხევსურეთში სახნავ ფერდობებზე და სათიბების გარკვეულ ფონდზე, კერძო საოჯახო მფლობელობა იყო გაბატონებული. მთის და ბარის მამულები ოჯახებზე იყო დანაწილებული, ოჯახის გაყოფასთან ერთად, ისიც განაწილების საგანი ხდებოდა [გამყრელიძე, თბ., 1989:46].

ჩაჩნეთში, ადრეულ ხანაში, მიწათსარგებლობას სოფლის თემი განაგებვდა. თუმცა, XIX ს-ის მეორე ნახევარში

ნესი შეცვლილ იქნა. სახნავი და სათიბი მიწების გადანაწილება პერიოდულად დაიწყო. ხვნის დანხების წინ სოფლები უბნებად იყოფოდა, რომელთაგან ნდობით აღჭურვილ პირებს („კიუბდა“) და სამ-სამ დამხმარეს ირჩევდნენ. დანესებულ დღეს ყველა უბნის ნდობით აღჭურვილი პირი სახნავ მიწებს ზონებად (ცუდი, საშუალო და კარგი ხარისხის) ჰყოფდნენ. ასე იყოფოდა სათიბებიც. მაგრამ სახნავის გადანაწილება ყოველ ხუთ წელიწადში ერთხელ, ხოლო სათიბების გადანაწილება ყოველ წელს ხდებოდა. დაბლობში სახნავის სიდიდე ერთ მეურნეზე 2-დან 2,5 დესეტინაზე იყო გათვლილი [Народы..., 1960; 348-349].

ინგუშეთის მთაში საძოვრების და ტყის მასივების გარდა, სახნავ-სათესი და სათიბი კერძო მფლობელობაში იყო. რაც შეეხება დაბლობს, იქ მიწის სათემო საკუთრება არსებობდა. სახნავი მიწების გადანაწილება ყოველ სამ წელიწადში ერთხელ ხდებოდა. მიუხედავად ოჯახის წევრების რიცხოვრივი ოდენობისა, ყველა კომლი ერთნაირი ზომის ნადელებს იღებდა. მართალია, ინგუშეთში სასოფლო მიწები არ იყო ბევრი, მაგრამ ამ მიწების დასამუშავებლად არც გამწევი ძალა და არც შრომითი იარაღები ჰყოფნიდათ. ამიტომ, გამწევ ძალას და შრომით იარაღებს უბნის მოსახლეობა აერთიანებდა და ურთიერთდახმარების ფორმას მიმართავდა.

ა. დანიალოვის კვლევის შედეგად XVII ს-ში დაღესტანში უკვე ფეოდალური ურთიერთობა იყო გაბატონებული, თუმცა, მათი განვითარების ხარისხი მთელ ტერიტორიაზე ერთნაირი არ ყოფილა. მთიან მხარეში ადრეფეოდალური ნიშნობა იყო დამახასიათებელი. ამ დროისთვის კი, დაღესტნის დაბლობში შედარებით განვითარებული ფეოდალიზმი იყო. მთელს დაღესტანში დასახლების ტერიტორიული

პრინციპი ბატონობდა, ხოლო მეურნეობრივ-პოლიტიკური ერთეული სოფლის თემი – ჯამათები ყოფილა.

მინაზე ფეოდალური მფლობელობა არსებობდა მთელს დაღესტანში – ტარკის შამხალის, ყუმიკთა თავადების, ავარიელთა სახანოს, ყიზიყუმუხის კიურის, დერბენტის, მეხტულინის, ყაიტალთა უცმიის, ტაბასარანელთა მაისუმის და სხვ. ძირითადი ტერიტორიები ფეოდალური მფლობელობის ჩვეულებრივ დასახლებული იყო ერთი ხალხით. მაგ. ტარკოვის შამხალში ძირითადად ყუმიკების მიწები შედიოდა; ავარიის სახანოში – ავარიელების მიწები; ყაიატალის უცშიაში – დარგუელების მიწები, ყაზიყუმუხის სახანოში – ლაკების მიწები და ა.შ. ამ სამფლობელოებს შამხლები, ხანები, უცმიები და სხვ. მართავდნენ. მათ ქვევით ბეგები იდგენენ, რომლებიც ხანებთან ვასალურ დამოკიდებულებაში იყვნენ, თუმცა, თავის სამფლობელოს დამოუკიდებლად მართავდნენ [Народы..., 1960:405].

მოკლედ გვინდა შევეხოთ ისეთ სოციალურ ინსტიტუტს, როგორც იყო დიდი ოჯახი. ვ. ითონიშვილის კვლევის შედეგად ჩაჩნეთ-ინგუშეთის ხალხთა სოციალური წყობის ნიშანდობლივ მხარეს XIX ს-ის 80-იან წლებში რამოდენიმე თაობის ერთ ოჯახად ცხოვრების წესი წარმოადგენდა, რომელიც საყოველთაოდ ყოფილა გავრცელებული. მკვლევარის ეთნოგრაფიული მასალებით, ოჯახს სათავეში უფროსი მამაკაცი ედგა, რომელიც ხნიერი და გამჭრიახი იყო („წენდა“). იგი სამამაკაცო საქმეებს ხელმძღვანელობდა, ხოლო დიასახლისი „წენანა“, ოჯახის უფროსის ცოლი საქალებო საქმეებს აწარმოებდა. შრომის ორგანიზაციაში პრინციპული მნიშვნელობა ადამიანის სქესს, ასაკს და უნარს ენიჭებოდა. ოჯახის წევრთა ქცევა და ურთიერთდამოკიდებულების ნორმები მოწესრიგებული იყო. ოჯახის გაყრისა და ქონების განაწილების პრინციპი ასეთი იყო.

თუ ოჯახი ხუთ თაობას მაინც მოიცავდა, მონილებად მეორე თაობის წარმომადგენლები, ე.ი. გარდაცვლილი ოჯახის მეთაურის შვილები ითვლებოდნენ. ოჯახის გაყრის დროს ქონება არა სულთა რაოდენობაზე, არამედ მონილე მამაკაცების რაოდენობაზე ნაწილდებოდა. ე.ი. გამოიყოფოდა ინდივიდუალური ოჯახები, რომლებიც უკვე დანაწილების შემდეგ ახალ ეკონომიკურ უჯრედს ქმნიდნენ. შემდგომი მათი ურთიერთობა კვლავ გარკვეულ ვალდებულებებს ითვალისწინებდა ერთმანეთის მიმართ. ისინი შემდგომაც განაგრძობდნენ ერთმანეთის დახმარებას. ყველა განაყარი ოჯახი ვალდებული იყო ყალიმის, სისხლ-მესისხლეობის, გლოვისა და ქორწილის შემთხვევაში და სხვ. ეკონომიკური დახმარება გაეწიათ ერთმანეთისთვის [ითონიშვილი, 1969:13-136].

ვ. ითონიშვილს არ შეიძლება არ დავეთანხმოთ და არ გავითავისოთ მისი აღწერილობა, მაგრამ, სამწუხაროდ, იგი ამ სოციალური ინსტიტუტის ტერმინად ხან „საოჯახო თემს“ და ხან „დიდ ოჯახს“ იყენებს. ვფიქრობთ XIX საუკუნეში „საოჯახო თემს“, ადრეკლასობრივი წეს-წყობილების ფარგლებში უკვე დაკარგული ჰქონდა თავისი მნიშვნელობა. სწორედ მისი რღვევის შედეგად უნდა ჩამოყალიბებულიყო „დიდი ოჯახი“, ხოლო დიდი ოჯახის გაყრისა და ინდივიდუალური ოჯახების წარმოქმნა და მათი ურთიერთობა ახალი სოციალური უჯრედის პატრონიმიული ორგანიზაციის ამოსავალი პოზიცია ხდებოდა. პატრონიმიული ორგანიზაცია უახლოეს ნათესავთა ჯგუფს წარმოადგენდა, რომელთაც ერთობლიობის რიგი ნიშანი ახასიათებდა.

„1. აღმავალი ხაზით IV-V თაობამდე კარგად დაცული და უეჭველი გენეოლოგია, რომელიც ნათესაური ურთიერთობის სიახლოვეს განსაზღვრავდა და აქედან გამომდინარე, ვალდებულებათა და მოვალეობათა ნორმებს; 2. ტერი-

ტორიულად კომპლექსური განსახლება მამისეული სახლის მეზობლად; 3. ოჯახის გაყოფისას საოჯახო ქონების ზოგი ობიექტის განაყარ ოჯახთა საერთო მფლობელობაში დაყოფება; მეურნეობრივი ცხოვრების ცალკეულ სფეროში ინტერესების ერთიანობა; 5. ზოგიერთი დღეობა-დღესასწაულის ერთობლივი გადახდის პრაქტიკა; 6. ამ სოციალური უჯრედის სახელდება მისი ამოსავალი ოჯახის ეპონიმის მიხედვით" [რობაქიძე, 1971:67].

ამრიგად, ამ ახალ სოციალურ ინსტიტუტს მნიშვნელოვანი როლი საზოგადოების ბუნების განსაზღვრაში ეკისრებოდა. ვაინახების სოციალური ყოფის შესახებ განსხვავებული მონაცემები აქვს ბ. კალოევს დაფიქსირებული. მისი გადმოცემით, მართალია, ვაინახებში მნიშვნელოვანი განვითარება ფეოდალურმა ურთიერთობამ ვერ მიიღო, მაგრამ პატრიარქალური მონობა XIX ს-ის მეორე ნახევრამდე შემორჩენილა. მთაში მნიშვნელოვანი უთანაბრობა არსებობდა, ძლიერი გვარები სუსტს იმონებდნენ და ხშირად მათ მიწის ნაკვეთებს და საქონელსაც ითვისებდნენ. XIX ს-ში მშრომელ გლეხებს ცარისტული ადმინისტრაციაც ექსპლუატაციას უწევდა. საოჯახო ურთიერთობაში XIX ს-ის ბოლოსა და XX ს-ის დასაწყისში გარკვეული გვაროვნული ნყობილების გადმონაშთები შემონახულა – დიდი ოჯახი, პატრონიმია, ლევირატი და სხვ. დიდი ოჯახის მმართველობა დესპოტური ხასიათის ყოფილა. ოჯახის უხუცესს, ხელმძღვანელს შეეძლო საოჯახო ქონება საკუთარი შეხედულებით გაეყიდა. თუმცა, ეს თუ მოხდებოდა, მაშინ მისი შვილები გაყრას მოითხოვდნენ. გაყრის შემდგომ, ახალ ადგილზე სახლდებოდნენ. მაგრამ მთაში გაყრილი ოჯახები არსებულ საერთო კოშკში ერთად რჩებოდნენ საცხოვრებლად. გაყრის შედეგად წარმოქმნილი პატრონიმიის წევრები ურთიერთდახმარების ფორმებით სარგებლობდნენ. „ოჯა-

ხის წევრთა რაოდენობის გაზრდის შედეგად პატრონიმიის შიგნით მათი დაშლა და ახალი პატრონიმიების ჩამოყალიბება ხდებოდა. ინგუშური გვარის ფორმირება, ასე რამოდენიმე ნათესაური პატრონიმიის გაერთიანებით მიმდინარეობდა... მართალია, XIX ს-ის მეორე ნახევარსა და XX ს-ის დასაწყისში უკვე ინდივიდუალური ოჯახები იქნა გავრცელებული, მაგრამ მიუხედავად ამისა, საოჯახო ყოფა პატრიარქალური დარჩა [Народы..., 1960:383-384].

ზემოთ ჩვენ უკვე კავკასიელი და ქართველი მთიელების საზოგადოებრივ და სოციალურ ყოფაზე გვექონდა საუბარი, თუმცა, ბ. კალოევის მიერ არასწორად გამოთქმულ მოსაზრებასთან დაკავშირებით, კიდევ ერთ განმარტებას მოვიტანთ – „მთაში ძირითადად სანარმოო საშუალებებზე, მათ შორის სხნავ მინაზე, საყოველთაოდ გაბატონებული იყო დიდი თუ ინდივიდუალური ოჯახის საკუთრება, მაგრამ, დიდი ოჯახის საკუთრება არ შეიძლება თემურ საკუთრებაში ავრიოთ. პირიქით, იგი განკერძოებული საკუთრების ფორმაა, რომელიც შეიძლება იყოს, როგორც პერსონალური, ისე ჯგუფური. დიდი ოჯახის პირველყოფილ კომუნასთან (თემთან), მათი აღრევა ყოვლად შეუძლებელია. იგი პრინციპულად განსხვავდება. არც პატრონიმიები პირველყოფილ-თემური წყობილების გადმონაშტს არ წარმოადგენენ“ [მელიქიშვილი, 1979:21].

და ბოლოს, აუცილებელია წარმოვაჩინოთ მრავალსაუკუნოვანი სამეზობლო კავშირ-ურთიერთობის შედეგად წარმოქმნილი გარკვეული სოციალური ნორმები – სტუმარმასპინძლობა., ამანათობა, ჩვეულებით და ადათობრივ სამართალში კავკასიის ქედის ორივე მხარის მოსახლეობის ერთობლივი მონაწილეობა.

თავდაპირველად გავეცნოთ საქონლის გაბარების წესს – ფართოდ იყო გავრცელებული საქონლის გაბარება-გაზი-

არება, როგორც ქართველ, ისე ჩრდილო კავკასიის მთიანეთშიც. ეს წესი ინგუშეთში ტერმინით – „ფუათ“, ხოლო ჩაჩნეთში – „ჰუოთ“ აღინიშნებოდა. იგი საქონლის რამდენიმე წლით გაბარებას ითვალისწინებდა. თუ ოჯახი ორ ძროხას სამი წლით გამოსაკვებად სხვას აძლევდა, ერთს საკუთარს მიუმატებდა და სამივეს ერთად კვებავდა. ამ სამი წლის განმავლობაში პროდუქტებითაც თვით სარგებლობდა. სამი წლის შემდეგ სამივე ძროხა და მათი ნამატი მხარეებს შორის თანაბრად იყოფოდა.

ხევსურებმა ცხვრის „იალუხად“ გაბარება ქისტებში იცოდნენ. აქ ქისტური და ხევსურული წესი ერთდროულად მოქმედებდა. მოლაპარაკების შედეგად ქისტურად ის წესი მიაჩნდათ, რომლის თანახმად, სამი წლის შემდეგ საქონლის პატრონი თავნს და ნამატს უკან იბრუნებდა. თავნის ნახევარი, მატყლი, ნანველი კი გამომკვებავს რჩებოდა. მეორე შემთხვევაში – პატრონი თავნს იბრუნებდა, მაგრამ ნამატი შუაზე იყოფოდა. ხევსურული წესით – საზიაროდ მიცემული ცხვარი, მისი ნამატი და ნანველი შუაზე იყოფოდა. ზამთრის მატყლი გამომკვებავს რჩებოდა, ხოლო გაზაფხულის მატყლს შუაზე ინაწილებდნენ.

საკუთრივ ჩეჩნურ-ინგუშური და პანკისის ხეობის ქისტების მასალების თანახმად, ცხვრის გაბარება-გაზიარების დროს – 1. 20 სულ ცხვარს სხვას მიაბარებდნენ, ვადის გასვლის შემდეგ, ცხვარი, მისი ნამატი, ნანველი და ნაპარსი მხარეებს შორის შუაზე იყოფოდა; 2. 20 ცხვარს სამი წლით გააბარებდნენ, მიმბარებელი ამას თავის 10 ცხვარს დაუმატებდა. პროდუქტებით და ნაპარსით თვით სარგებლობდა, ხოლო ცხვარს მათი ნამატიც მხარეები შუაზე იყოფდნენ.

შატილში ცხვრის სამწყემსად დაქირავებული ქისტები მოდიოდნენ სეზონურად, თავიანთი ცოლ-შვილით. მათ

სოფლის მოსახლეობა ცალკე ბინას გამოუყოფდა. სეზონზე ქისტები ყოველ 20 ცხვარზე ერთ ცხვარს („ოცისთავს“) ღებულობდნენ. გარდა ამისა, მწყემსებს სოფელი კვებავდა – ქალამანსა და პაჭიჭებსაც აცმევდა [გამყრელიძე, 1989: 82-84].

ისევე, როგორც ქართველი, კავკასიის ქედის ჩრდილოეთ მხარეს მცხოვრები მთიელებიც სტუმარს პატივისცემით იღებდნენ. სტუმარ-მასპინძლობის ინსტიტუტის ჩვეულებებს საერთო კაცობრიული ნორმებიდან გამომდინარე, ერთ რომელიმე ეთნიკურ ჯგუფს ვერ მივაკუთვნებთ. კავკასიელი ხალხის ყოფაში სტუმარ-მასპინძლობის ტრადიციები ძველად და ახლაც თავისებურ და განსაკუთრებულ როლს ასრულებდა და ასრულებს. თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ ყველა კუთხეს და იქ მცხოვრებ მოსახლეობას გარკვეული თავისებურებები ახასიათებთ.

ქართველებში სტუმრობა სამ დღემდე იყო მიღებული, ხოლო მეოთხე დღეს საგზლით გაცილებას ითვალისწინებდა. ეს ჩვეულება, როგორც ერისკაცთა, ისე სასულიერო პირთა ცხოვრებაში ერთნაირად ყოფილა მიღებული. ქართველი მთიელები კიდევ უფრო მეტი ყურადღებით ეკიდებოდნენ დაუძღურებულ მგზავრს. ავადმყოფობის შემთხვევაში, სტუმარს მასპინძელი უვლიდა და მხოლოდ გამოჯანმრთელების შემდგომ გაისტუმრებდა [მონერელია, 1985:170].

ხევსურეთში, შატილში სტუმარი ჯერ „საფეხნოში“ შედიოდა, რომელიც სოფლის შესასვლელში იყო გამართული და იქ იცდიდა. მასპინძელი მასთან თვით მივიდოდა და თავის ოჯახში დაინწევდა. საფეხნო ქვა-ყორით ნაგები დარბაზი და სიპით დახურული, წინ ღია, შიგნით ქვის სკამებით იყო გამართული. საფეხნოში მხოლოდ მამაკაცები იკრიბებოდნენ. ქალს იქ მისვლა არ შეეძლო. საფეხნოს

თავში, უფროსების და ხატის მსახურთა სკამებია გამართული. კვირა უქმეებში მამაკაცები იქ იკრიბებოდნენ, თან საქმიანობდნენ, თანაც საუბრობდნენ. სასოფლო და რჯულის საქმეები იქ ირჩეოდა. სტუმარი, რომელიც ჯერ საფეხნოში მიდიოდა, მასპინძელ ოჯახში ხელცარიელი ვერ შევიდოდა, არაყი და ლუდი უნდა მიეტანა [მაკალათია, 1984:104-105].

ჩრდილო კავკასიის მთიელებში ერთ ოჯახში შორიდან მოსული სტუმარი, რომელიც ძველ დროში უთუოდ მამაკაცი უნდა ყოფილიყო, სოფლის საერთო სტუმარიც ხდებოდა. დღისით სოფლის მამაკაცები სტუმართან მიდიოდნენ და მას საინტერესო საუბრებით აרתობდნენ. სტუმარმასპინძლობის ტრადიციები საუკუნეების მანძილზე ყალიბდებოდა, რამაც მთიელებში სტუმართან დაკავშირებით სავალდებულო ქცევის ნორმებიც ჩამოაყალიბა. ჩრდილო და სამხრეთ კავკასიის მთიელები, ძველად, მშვიდობიან დროს ერთმანეთთან საქმიანად და მეგობრულად საკმაოდ ხშირად სტუმრობდნენ. ორივე მხარემ კარგად იცოდა და ერკვეოდა ერთმანეთის წეს-ჩვეულებებსა და სავალდებულო ქცევაში.

ს. რეხვიაშვილის მასალებით, ჩრდილო კავკასიის მთიელები სტუმარს განსაკუთრებული პატივისცემით ეპყრობოდნენ. ოჯახში მათ სტუმრის მოსასვენებლად საგანგებოდ გამოყოფილი და მორთული ჰქონდათ ე.წ. საყონალო ოთახი. სამი დღის განმავლობაში სტუმარს არ ეკითხებოდნენ – ვინ იყო და საით მიდიოდა... მოხვევები და ქისტები (ინგუშები) ერთმანეთს სტუმრობდნენ. მათ ხშირი მიმოსვლა და ვაჭრობა ჰქონდათ ერთმანეთთან. ქართველ მთიელებს გასაყიდად მიჰქონდათ ფართლეული, თამბაქოს ნაწარმი, სხვადასხვა წვრილმანი, ის რასაც იმ დროისთვის ინგუშეთში ვერ იშოვიდა მოსახლეობა. სქონელს ქართველი

მთიელები ყიდდნენ და ფულს იღებდნენ, ან მარცვლეულში ცვლიდნენ. განსაკუთრებით გახშირებული ყოფილა ინგუშეთ-ჩეჩნეთიდან კამეჩების და ცხენების გადმოყვანა, რადგან იქ პირუტყვს იაფად ყიდულობდნენ. შემდეგ კი საქონელს წილკანში, მისაქციელში, მუხრანში, მეჯვრისხევსა და სხვაგან მოგებით ჰყიდდნენ.

ინგუშები სტუმრებს დიდ პატივს სცემდნენ, მათ მიღებას ზეიმით აღნიშნავდნენ. ცხვარს დაკლავდნენ, თუ სტუმარი ერთი ან ორი იყო, ქათმის ხორციტ გაუმასპინძლებოდნენ [რეხვიაშვილი, 1980:75].

რაც შეეხება ამანათობის სოციალურ ნორმას, რომელიც მთში გადმოხვენილი კაცის ახალ სოციალურ კოლექტივში ადაპტაციის პროცესს წარმოადგენდა – ამანათობის ინსტიტუტის მეშვეობით ხდებოდა. იგი უპირატესად სისხლ-მესისხლეობის შედეგებით ყოფილა გამოწვეული. თავისი სამკვიდროდან აყრილი მთიელი რომელიმე სოფელს შეარჩევდა და იქ გაიხიზნებოდა. სოფლის უხუცესს „კითხულ“ კაცთან მივიდოდა და მას სოფელთან შუამდგომლობას სთხოვდა. ეს კითხული კაცი სალოცავის გამძლოლიც უნდა ყოფილიყო. ამანათის მიღების საკითხში ტრადიციით სოფლის აზრი გადამწყვეტი იყო. ამანათობის საკითხს ხევისბერისაც დაეკითხებოდნენ. დასტურის შემთხვევაში საამანათო საქმეს „საფიხნოში“ ან „ჯვარ-სალოცავის“ კარზე გაარჩევდნენ. ამანათი პირველად მისი ოჯახის წევრების გარეშე მოდიოდა. მისი თხოვნა სამი იყო – „თქვენი ანაბარი ვიქნები, თქვენ გაგძმავდებით, თქვენ ხატს ვინამებ“. თავდაპირველად ეს ყველაფერი დროებით თავშესაფარს გულისხმობდა. სოფლის მოსახლეობა დიდი სიფრთხილით და თავშეკავებულად იქცეოდა. ისინი ამანათის „დაყენებაზე“ დიდხანს მსჯელობდნენ, თუმცა, ამანათის მიღებაზე იშვიათად ამბობდნენ უარს. თუ თანხმობას

მიალნევედნენ, ამანათი ყველას მადლობას უხდოდა. ამის შემდეგ ჯვრის ხუცესი უახლოეს სახატო დღეობაზე სტუმარიცა და მასპინძელიც სალოცავში საკლავს მიიყვანდა. ხატში პირველ მისვლაზე ამანათი სალოცავს მადლს სთხოვდა, თან ერთ ცხვარსაც მიიყვანდა. ხატობის დროს ამანათი, სალოცავის მსახური ხდებოდა. ხუცესი ჯვარ-სალოცავს ხიზან-ჯალაბის შველას სთხოვდა. საკლავის შეწირვის შემდეგ, ხუცესი ამანათისთვის ძმობის განწესებასა და მტრებისაგან დაცვისკენ სოფლებს მოუწოდებდა. სოფელში ამანათს თავისუფალ სახლს აღმოუჩენდნენ და მეთვალყურეებსაც დაუყენებდნენ. მოსახლეობა მას ყოველნაირად ხელს უმართავდა. სანამ ამანათი გარეთ გამოვიდოდა, დილით გარემოს მეთვალყურეები ათვალთვლებდნენ. თუ ვინმეს ჩასაფრებულს ნახავდნენ, მასთან საკლავი მიჰყავდათ და უკან გაბრუნებას სთხოვდნენ, რომელიც უდიდეს თხოვნად ითვლებოდა და მოსისხლე მტერს აიძულებდა საფარს გასცლოდა. თანდათანობით, თავისი შრომითა და საქციელით, ამანათობიდან შემოხიზნული ჯვარ-სალოცავის „ყმობაში“ გადადიოდა, ე.ი. ხატის ყმად იქცეოდა... თუ ხევსური კაცი ქისტებში ამანათად გადავიდოდა, იგი აუცილებლად „გადარჯულდებოდა“, მაგრამ თუ დაბრუნდებოდა და დანაშაულს მოინანიებდა და საკლავის „სამონანულო ძღვენით“ მივიდოდა, მაშინ იგი თავის რჯულს უბრუნდებოდა. აღმოსავლეთ მთიელებში „ამანათების“ მიღება და მათი მფარველობა თემს მეტ სახელს სძენდა, ამდენად, უფრო სახელოვანი და ძლიერი იყო [Канделаки, 1987:1-69].

ფშავში სასოფლო მიწებში, საამანათო მიწებიც შედიოდა, რომლებზეც დამნაშავის მოკვეთის შემთხვევაში ან რომელიმე ოჯახის სხვაგან გადასახლების ნიადაგზე იქმნე-

ბოდა. ამანათისთვის გამოსაცდელი ვადა წესდებოდა [ჯალაბაძე, 1986:96-97].

XX საუკუნეში ხევსურები ფეოდალურ სამართალს არ სცნობდნენ და სადაო საკითხებს ჩვეულებითი სამართლის წესით სჯიდნენ [ოჩიაური, 1977]. XX საუკუნემდე ხევსურეთში ჩვეულებითი სამართალი იყო შემორჩენილი, საქმეს ადგილობრივი სამართლის რჯულის მცოდნე უხუცესები განიხილავდნენ. ადამიანის მკვლელობისთვის 60 ძროხა იყო გადასახადი; ცერში დაჭრისთვის, თუ მას შრომის უნარი ეკარგებოდა, 5 ძროხა უნდა გადაეხადა; ჭრილობა სიგრძისა და სიღრმის მიხედვით იზომებოდა და ფასიც შესაბამისი დგინდებოდა. გადასახადის გადახდაში მთელი საგვარეულო იღებდა მონაწილეობას. სახელმწიფო თუ მკვლელს ან დამჭრელს გაასამართლებდა, შემდეგ კი ციხეში ჩასვამდა, დაბრუნებულს გადასახადი მაინც უნდა გადაეხადა [თოფჩიშვილი, 2017:105].

ხევსურეთში დიდი ხნის ჩადენილი მკვლელობის შემდეგ, როდესაც დრო გავიდოდა და თანდათან მოსისხლეები უკვე პერიგებულნი იყვნენ, მიუხედავად ამისა, მესისხლეს ოჯახში ყველანაირი ჭირისა და ლხინის დროს მკვლელი ვალდებული იყო საკლავით უზრუნველყო ეს ოჯახი. ასე მაგ., თვით მკვლელი არა, მაგრამ მისი ახლობლებიდან – მამა, ძმა, ბიძა ან შვილი, რომელიმე მათგანი მიცვალებულის დაკრძალვის შემდეგ, ამავე დღეს საკლავს – ცხვარს, თოხლს ან ხბოს მიიყვანდნენ და არაყსაც მიიტანდნენ [ოჩიაური, 1980:203-204].

რაც შეეხება ჩაჩნებ-ინგუშებს სისხლ-მესისხლეობის საკითხებში, როგორც კავკასიის ყველა ხალხებში, მთელი საგვარეული იყო ჩართული. ზოგჯერ შურისძიება თაობიდან-თაობაზე გადადიოდა. სისხლის მთლიანი გადასახადი ადამიანის მკვლელობის შემთხვევაში 130 ძროხა იყო. ნა-

თესაური ოჯახები ვალდებულნი იყვნენ 8-8 ძროხა გადაეხადათ. შორეული ნათესავები თითო თხას იხდიდნენ [Народы..., 1960:386].

ვაინახებს ხალხური სამართალი ადათის ნორმებით ემსახურებოდა. არჩეული მოსამართლეები დამნაშავესა და დაზარალებულს შორის შუამავლის როლს თამაშობდნენ. საზოგადოებაში წარმოქმნილმა შურისძიების ჩვეულებამ განვითარების რთული გზა განვლო. ეკონომიკური წინსვლის შედეგით სისხლის აღება კომპოზიციების სისტემამ შეცვალა. კომპოზიციის სისტემით დაზარალებული მხარის დაკმაყოფილება მიყენებული ვნების მატერიალური ანაზღაურების გზით ხდებოდა [ფუტყარაძე, 1954:53].

ქისტების ხალხური სამართლის თანახმად, მედიატორები, საქმის გარჩევამდე წინდანი ფიცს დებდნენ. დაფიცების მომენტში მაჰმადიან მოსამართლეებს წინ ყურანს, ქრისტიანებს კი – სახარებას, ჯვარს, ერთ მუჭა მინას და სპილენძის ან ვერცხლის ნივთს უდებდნენ. ფიცის დროს ისინი ასე ფიცულობდნენ – „საქმეს ჩვენი სინდისისა და ჩვეულების მიხედვით გავარჩევთ“. ჩაჩნებში ხალხური ეთნოგრაფიული მასალით, სამართლის ბჭეთა რიცხვი ყოველთვის წყვილი იყო. ქისტებში კი – კენტი. ნევრები უსათუოდ ნეიტრალური გვარის წარმომადგენლები უნდა ყოფილიყვნენ [მარგოშვილი, 1985:35].

ლიტერატურიდან ცნობილი ხდება, რომ ძურძუკებსა და ლლიღვებს შორის საზოგადოებრივ და სამართლის ბჭობაში უფრო მეტად ლლიღვებს ირჩევდნენ. სამართლის უფლება საგვაროში არა ხნით უხუცესს, არამედ არჩეულ პირს ეძლეოდა. პირებს ერთპიროვნულად არ შეეძლოთ გამოეტანათ განაჩენი [Харадзе, Робакидзе 1968:35-36].

ქართველ და ინგუშ მთიელთა შორის ბჭობაში თუ რაიმე სადაო საკითხები ჩნდებოდა, როგორც ქართველი უხუ-

ცესთა საბჭოს ჩვეულებითი სამართლის კარგი მცოდნეები და ინგუმების კარგი ადათის მცოდნეები, ერთმანეთს სადაო საკითხების გადანყვეტაში ეხმარებოდნენ [ხარაძე, 1951:101].

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, ეთნიკური ტრადიციები, როგორც სოციალური ნორმები ქართველ და ჩრდილო კავკასიელ მთიელებში საკომუნიკაციოდ გამოიყენებოდა. უძველესი დროიდან, იქ, სადაც ქართველ მთიელებს ეთნიკურ საზღვარზე სხვა ეთნოსის წარმომადგენლები ემიჯნებოდნენ, ეთნოკონტაქტებს ეყრებოდა საფუძველი. ხშირად, ეთნოსთაშორისი სესხება ხდებოდა სხვადასხვა ელემენტების ან ზოგჯერ მთელი კომპლექსების მეურნეობრივ, მატერიალურ, სოციალურ კულტურაში, საზოგადოებრივ ყოფაში, სამართლის ნორმების ფუნქციონირებაში. ამავე დროს, კონტაქტები ურთიერთქცევის გარკვეულ წესებსაც აყალიბებდა. დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ისეთ სოციალურ ნორმებს, რომლის დროსაც სხვადასხვა ეთნიკური ჯგუფისა და ეთნოსის წარმომადგენლები ურთიერთკავშირს ამყარებდნენ. მათი მიზანი იყო კავშირი გაემყარებინათ და ზოგიერთ შემთხვევაში ერთმანეთის დახმარებით გარეშე მტრისგან დაეცვათ თავი. თუმცა, სამწუხაროდ, გარდა მეგობრული კონტაქტებისა, გარეშე მტრები გარკვეული ანტაგონიზმის ჩამოყალიბებას ახერხებდნენ ამ საზოგადოებებს შორის, თუმცა, არა ყოველთვის.

დამონმებული ლიტერატურა

ბატონიშვილი 1948 – თ. ბატონიშვილი (ბაგრატიონი), საქართველოს ისტორია, თბ., 1948.

ბეზარაშვილი 1967 – ბეზარაშვილი, თუში ქალის ტალავერი, კრებული თუშეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისთვის, თბ., 1967.

- ბერძენიშვილი 1944** – ნ. ბერძენიშვილი, მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისთვის, ტ. II, თბ., 1944.
- ბოცვაძე 1968** – თ. ბოცვაძე, საქართველო-დაღესტნის ურთიერთობის ისტორიიდან (XV-XVIII სს), თბ., 1968.
- ბოძაშვილი 1988** – ლ. ბოძაშვილი, ფშავი და ფშაველები, თბ., 1988.
- გვასალია 1975** – ჯ. გვასალია, არაგვის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, „საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული“, ტ. 5, თბ., 1975.
- გამყრელიძე 1989** – ბ. გამყრელიძე, ხევსურეთის სოფელი და მისი სამეურნეო ტრადიციები, თბ., 1989.
- ვახუშტი 1913** – ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, ტფილისი, 1913.
- ვახუშტი ბატონიშვილი 1941** – ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941.
- თევდორაძე 1939** – გ. თევდორაძე, ხუთი წელი ფშავ-ხევსურეთში, ნ. II, თბ., 1939.
- თოფჩიშვილი 2007** – რ. თოფჩიშვილი, კავკასიის ხალხთა ეთნოგრაფია, თბ., 2007.
- თოფჩიშვილი 2017** – საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები, თბ., 2017.
- თოფჩიშვილი 2009** – რ. თოფჩიშვილი, ნოვა-თუშები, თბ., 2009.
- მაკალათია 1984** – ს. მაკალათია, ხევსურეთი, თბ., 1984.
- მაკალათია 1984** – ს. მაკალათია, თუშეთი, თბ., 1983.
- მარგოშვილი 1985** – ლ. მარგოშვილი, პანკისელი ქისტების წეს-ჩვეულებები და თანამედროვეობა, ტრადიცია და თანამედროვეობა, თბ., 1985.
- მელიქიშვილი 1976** – გ. მელიქიშვილი, მახლობელი აღმოსავლეთისა და კავკასიის უძველესი კლასობრივი საზოგადოების ბუნების საკითხისათვის „ივ. ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული“, თბ., 1976.

- მელიქიშვილი 1979** – გ. მელიქიშვილი, მთიელთა სოციალურ-ეკონომიკური წყობის დახასიათებისთვის, „მაცნე“, I, 1979.
- ოჩიაური 1977** – თ. ოჩიაური, ხევსურეთი და ხევსურები, თბ., 1977.
- ოჩიაური 1980** – ალ. ოჩიაური, სტუმარმასპინძლობა ხევსურეთში, თბ., 1980.
- რაინეგსი 2002** – ი. რაინეგსი, მოგზაურობა საქართველოში, გერმანულიდან თარგმნა, შესავალი და საძიებლები დაურთო გ. გელაშვილმა, თბ., 2002.
- რეხვიაშვილი 1980** – ს. რეხვიაშვილი, ქართველ და ჩრდილო კავკასიელ მთიელთა სავაჭრო ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1980.
- რობაქიძე 1971** – ალ. რობაქიძე, მთიულური კომობის ზოგიერთი მხარე, კეკ, III, თბ., 1971.
- საქართველოს... 1964** – საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბ., 1964.
- საქართველოს... 1973** – საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, თბ., 1973.
- ტილმანი 2023** – მაქს ფონ ტილმანი, ხევსურები – ხევსურეთი, საქართველოს შესახებ, გერმანულიდან თარგმნა, შესავალი და საძიებლები დაურთო გ. გელაშვილმა, თბ., 2023.
- შავხელიშვილი 1980** – ა. შავხელიშვილი, საქართველო – ჩაჩნეთ-ინგუშეთის ურთიერთობა XVI-XVIII სს, თბ., 1980.
- ფუტკარაძე 1954** – ი. ფუტკარაძე, ქართველ მთიელთა სამართლის ისტორიისთვის, თბ., 1954.
- ქც 1973** – „ქართლის ცხოვრება“, თბ. II, თბ., 1959.
- ქც 1906** – „ქართლის ცხოვრება“, მარიამ დედოფლისეული ვარიანტი, ტფილისი, 1906.
- ქც 1973** – „ქართლის ცხოვრება“, თ. IV, ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით, ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1973.

- ჩიქობავა 1952** – არნ. ჩიქობავა, ენათმეცნიერების შესავალი, თბ., 1952.
- ხარაძე 1951** – რ. ხარაძე, ხევსურული ანდრეზი, ხალხური სამართლის წყარო, „მიმომხილველი“, ტ. II, თბ., 1951.
- ხიზანიშვილი 1940** – ნ. ხიზანიშვილი (ურბნელი), ეთნოგრაფიული ნაწერები, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისთვის, ი, თბ., 1940.
- ჯავახიშვილი 1988** – ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. 11, ტფილისი, 1914.
- ჯავახიშვილი 1983** – ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტომი II, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი II, თბილისი, 1983.
- Габиев 1906** – Габиев С., Лаки, СМОМПК, вып. XXXVI, Т6, 1906.
- Гасанов 1964** – Гасанов М.Р. Гасанов, Из истории экономических взаимоотношений Дагестана с Грузией (с древнейших времен до конца XIV в), Проблемы развития экономики Дагестана, Махачкала, 1964.
- Грабовский 1970** – Грабовский Н., Экономический и домашний быт жителей городкого участка ингушского округа, ССКГ, вып. III, Тифлисе, 1870.
- Граченко 1964** – Граченко Н.К. К вопросу о социально-экономических отношениях в Чечено-Ингушетии в пореформенный период, НЧИНИИ – IV, вып. I, Грозный, 1964.
- История... 1964** – История Дагестана, кн. I, Махачкала, 1964.
- Далгат 1893** – Далгат Б., Первобытная религия чеченцев, ТЦ, вып. III, К II, отг. II, Владикавказ, 1893.
- Кушева 1963** – Кушева Е., Народы Северного Кавказа и их связи с Россией, в XVI – XVII вв. М., 1963.
- Латышев 1893** – Латышев В.В., Известия древних писателей о Скифии и Кавказа, т. I, вып. I, СПб, 1893.

- Марр 1922** – Марр Н.Я., Кавказские племенные названия и тесные параллели, Петроград, 1922.
- Марковин 1969** – Марковин В.Н. В стране вайнахов, М., 1969.
- Мачабели 1887** – Мачабели М., экономический быт государственных крестьян Тианестской уезда Тифлисского губернии – МИЭБГКЗГ, Тифлис, 1887.
- Минерский 1963** – Минерский В.Ф. История Ширвана и Дербента, М. 1963.
- Мартиросян 1928** – Мартиросян Г., Нагорная Ингушетия, НИИК, I, Владикавказ, 1928.
- Народы... 1960** – Народы Кавказа, I, 1960
- Очерки... 1957** – Очерки истории Дагестана, т. I, Махачкала, 1957.
- Харузин 1888** – Харузин Н.П., Заметки о Юридическом быте чеченцев и Ингушей – Сборник материалов по этнографии, вып. II, М., 1888.
- Харадзе, Робакидзе 1968** – Харадзе Р.Л. Робакидзе А.И., К вопросу о нахской этнонимике, КЭС, II, Тв., 1968.
- Харадзе 1962** – Харадзе Р.Л. Братство народов (научная публикация), Газ. „Коммунисты“, 1961, N261.
- Шанидзе 1913** – Шанидзе А., Отчет о летней командировке 1913, в Душетской, Тянетской уезды, Тифлис, Губ. для изучения грузинских говоров (Известия ИАН, серия VI, N 8), СПб., 1913.
- Шмидт 1961** – Шмидт С.О. К характеристике русско-крымских отношений второй четверти XVI в. Международные связи до XVII в., М., 1961.
- Эристов 1854** – Эристов Р., Записки о Тушино-Пшаво-Хевсурском округе, „Кавказ“, N 43, 1854.
- Яковлев 1929** – Яковлев Н. Вопросы изучения чеченцев и ингушей, Грозный, 1929.